

УДК 343.237

Р. С. Орловський, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ФОРМИ СПІВУЧАСТІ

У статті розглядається питання розвитку кримінального законодавства України, а саме форм (видів) співучасті. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що у доктрині кримінального права відсутній єдиний підхід щодо термінів, які найбільш точно й повно відображають сутність досліджуваного явища. Автор проводить аналіз вживаної термінології та розмежовує ці поняття, звертаючись як до лексичного їх значення, так і до історичної генези, розпочавши з Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. та досліджень дореволюційних правознавців і завершивши думками сучасних учених.

Ключові слова: співучасть у злочині, форми співучасті, види співучасті.

У теорії кримінального права питання про форми (види) співучасті на сьогодні залишається дискусійним. Кримінальний кодекс України (далі – КК) не містить визначення поняття «форми (види) співучасті» та не вживає цей термін. Невирішеним залишається й питання як щодо кількості форм співучасті, так і їх ознак та чітких критеріїв розмежування. Це викликає складнощі у слідчо-судовій практиці при встановленні конкретної форми співучасті та кваліфікації діянь осіб, які вчинили злочин спільними зусиллями.

Історико-правовий метод пізнання кримінального права належить до числа найважливіших методологічних прийомів. Як справедливо зазначає О. І. Бойко, історичні екскурси застерігають від односторонності та поспішності висновків і рішень¹. Будь-яке правове явище після його появи зазнає перетворень, видозмінюється, проходить певні історичні етапи становлення й розвитку. Не є винятком і питання про форми (види) співучасті.

¹ Бойко А. И. Система и структура уголовного права : в 3 т. Т. 3. Структура уголовного права и его идентификация в национальной юриспруденции / А. И. Бойко. – Ростов н/Д : Изд-во СКАГС, 2008. – С. 350.

Дискусія стосовно критеріїв поділу співучасті на форми або, як вважають окремі вчені, види розпочалася ще у XIX ст. Центральним кримінально-правовим актом цього періоду було Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. (далі – Уложення 1845 р.), яке, по суті, являло собою перший повноцінний Кримінальний кодекс¹ і було результатом значної праці щодо систематизації законодавства у галузі кримінального права. Відповідно до Уложення 1845 р. власне видами співучасті, а не її формами визнавалося вчинення злочину за попередньою змовою чи без неї всіх або деяких винних (ст. 13). В Особливій частині цього кримінально-правового документа згадувався й третій вид співучасті – шайка². Так, співучасть без попередньої змови, або скоп, припускає не обумовлене заздалегідь об'єднання декількох осіб при вчиненні злочинного діяння; співучасть за попередньою змовою має місце у випадках, коли декілька осіб вчиняють злочинне діяння за попередньою домовленістю про місце, час, спосіб його вчинення тощо. Зокрема, у ст. 11 йдеться про те, що: «У злочині, який вчинений декількома особами, береться до уваги: чи вчинено цей злочин за попередньою змовою всіх чи декількох винних, або без неї». Третій вид – шайка – припускає згоду на низку злочинних діянь, індивідуально не визначених: на крадіжки, підробку і збут фальшивих кредитних білетів, конокрадство, шахрайство тощо³.

У кримінально-правовій доктрині того часу можна констатувати відсутність єдності думок учених як щодо виділення різновидів форм співучасті та встановлення їх назви, так і термінології, яка б характеризувала форми (види) таких злочинних об'єднань. Проаналізувавши наукові позиції, можна дійти висновку, що термінологію, яка вживалася у науковій літературі, доцільно розглядати у двох аспектах (підходах).

Перший підхід полягає в тому, що дискусії учених стосовно вживаної термінології зводяться до підміни даних понять, тобто

¹ Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 49–50.

² Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Уголовное уложение: Закон: Документы. – Пг. : Воен. тип. Императрицы Екатерины Великой, 1916. – С. 3–4.

³ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб. : Тип. Акц. О-ва «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 946.

вони вживаються як синоніми. Так, М. С. Таганцев виділяв такі види співучасті: 1) скоп; 2) зговір і 3) шайку¹. Схожу позицію висловлював і Л. С. Білогриць-Котляревський, який виділяв такі форми співучасті: 1) «скоп»; 2) «змову» («зговір» або «комплот») і 3) «шайку». Класифікуючи види співучасті, дослідник також поділяв співучасть на: а) необхідну та б) факультативну, або можливу².

В. Д. Спасович у розділі «О формахъ стеченія нѣсколькихъ главныхъ виновниковъ въ одномъ и томъ же преступленіи» авторського підручника з кримінального права вказував, що співучасть реалізується в таких видах: а) збіг, не заснований на попередній між злочинцями змові (скоп)» (у нашому розумінні «співвиконавство», «співвинність»), б) збіг, заснований на попередній змові між головними винуватцями, або «зговір» (співучасть за попередньою змовою), та с) «збіг у злочині цілого товариства злодіїв, які займають ся вчиненням злочину у виді ремесла, або “шайка”»³.

Наведені дослідники, аналізуючи злочинні об'єднання, які були передбачені у законодавстві (Уложення 1845 р.), називали їх і формами, і видами співучасті без визначення понять цих термінів та пояснень щодо доцільності використання саме конкретного терміна.

Другий підхід характеризується тим, що злочинні об'єднання співучасників розглядаються на рівні родових та видових понять, а саме: форма співучасті розглядається як родове явище, а вид співучасті – як його структурна одиниця (різновид), тобто видове поняття.

Так, О. Ф. Кістяківський виділяв «*приватні* види співучасті»: а) «співучасть за попередньою змовою», б) «співучасть без попередньої змови» (ст. 11 Уложення). У злочинах, учинених кількома особами без попередньої змови, автор, у свою чергу, виокремлював такі види співучасті: «а) діяльність і співучасть головних винуватців (ст. 12 Уложення); б) злочинна діяльність учасників (ст. 12 Уложен-

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 1 / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – С. 334.

² Белогриц-Котляревский Л. С. Русское уголовное право. Общая и особенная части : учебник / Л. С. Белогриц-Котляревский. – Киев : Юж.-рус. книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1903. – С. 207–209.

³ Спасович В. Д. Уголовное право : учебник. Т. 1, вып. 1 / В. Д. Спасович. – СПб. : Тип. Юсафа Огризко, 1863. – С. 176–177.

ня)». Співучасть за попередньою змовою вчений поділяв на такі види співучасті: «а) співучасть зачинщика (ст. 13 Уложення); б) співучасть спільників; в) співучасть підмовників або підбурювачів»¹.

М. Д. Сергієвський виділяв три форми співучасті: «1) співучасть без попередньої змови; 2) співучасть за попередньою змовою і 3) співучасть необережна». Аналізуючи співучасть за попередньою згодою, автор зазначав, що «практика життя виробила 2 види: а) зговір; б) шайку»².

Окремі дослідники, називаючи різновиди злочинних об'єднань, узагалі не приділяли уваги встановленню терміна, який їх об'єднує (форми або види). Так, Е. Я. Немировський у своїй роботі згадував про «участие в преступлении толпы», а також «банды или шайки», не приділяючи окрему увагу питанню про термінологічну назву таких злочинних об'єднань³.

Слід зазначити, що Уложення про покарання кримінальні та виправні тричі видавалося у нових редакціях: у 1857, 1866 та 1885 рр. При цьому норми про форми (види) співучасті не зазнавали жодних змін.

Прийняття Кримінального уложення 1903 р. засвідчило про зміну законодавчого підходу до поділу співучасті на форми (види). Зокрема, такі форми співучасті, як «скоп» і «зговір», не були передбачені у цьому кримінально-правовому документі, проте положення про шайки, навпаки, були внесені як у Загальну, так і Особливу частини Уложення⁴.

У кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві радянського періоду вчення про форми (види) співучасті знало свого подальшого розвитку та змін. Проте цей період характеризується відсутністю уваги законодавця до вирішення питання про форми (види) співучасті. Так, у Керівних началах із

¹ Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая / А. Ф. Кистяковский. – Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. – С. 565–566.

² Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право: пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергиевский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 317–319.

³ Немировский Э. Я. Советское уголовное право: чч. Общая и Особенная / Э. Я. Немировский. – Одесса : Изд. Акцион. Юж.-Рус. О-ва, 1926. – С. 151–152.

⁴ Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд. Н. С. Таганцева : Гос. Тип., 1904. – 1122 с.

кримінального права РРФСР 1919 р. передбачалася відповідальність за злочини, вчинені «сообща группою лиц (шайкой, бандой, толпой)» (ст. 21)¹.

У подальшому вітчизняне кримінальне законодавство не містить положень щодо регламентації форм (видів) співучасті. Зокрема, у Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р. відсутня вказівка на форми (види) співучасті². Кримінальний кодекс УРСР 1922 р. також не передбачав приписів щодо форм (видів) співучасті³. В Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР и союзних республик 1924 р. дане питання також не вирішене⁴. Кримінальний кодекс РРФСР в редакції 1926 р. не виділяв форми (види) співучасті, хоча в Особливій частині цього Кодексу передбачалась відповідальність за вчинення злочину групою осіб⁵. Положення Кримінального кодексу УРСР 1927 р. були аналогічними⁶.

У науці кримінального права, на відміну від законодавства, приділялася значна увага виділенню й дослідженню форм співучасті. Так, А. Н. Трайнін виділяв чотири форми співучасті: 1) без попередньої змови (проста співучасть); 2) із попередньою змовою; 3) співучасть особливого роду (злочинна організація і злочинне співтовариство); 4) організована група. Підставою розподілу співучасті на такі форми, на думку вченого, слугували характер та ступінь суб'єктивних зв'язків між співучасниками, що зумовлює необхідність установаження різної суспільної небезпечності кожної із таких форм співучасті⁷.

¹ Руководящие начала по уголовному праву РСФСР от 12 декабря 1919 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss7311.htm>. – Загл. с экрана.

² Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp>. – Загл. с экрана.

³ Уголовный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 23 авг. 1922 г. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков : Юриздат, 1922. – 100 с.

⁴ Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. – М. : Госюриздат, 1956. – 16 с.

⁵ Уголовный кодекс РСФСР в ред. 1926 г. – Л. : Рабочий суд, 1927. – 168 с.

⁶ Уголовный кодекс УССР в ред. 1927 г. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков : Юриздат, 1927. – 135 с.

⁷ Трайнин А. Н. Учение о соучастии / А. Н. Трайнин. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – С. 79.

У підручниках із кримінального права 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. автори виділяли такі форми співучасті: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою та в) її особливий вид – злочинна організація. Слід відзначити, що всі ці форми співучасті мають місце не лише при співучасті у широкому значенні, а й при співвинності (співучасті у вузькому значенні)¹. Однак чітке розмежування між термінами «форма» співучасті та її «вид» авторами не наводилося, ці терміни використовувалися як синоніми.

Так, М. А. Шнейдер під формами співучасті розумів структуру зв'язку співучасників, яка й виступає критерієм поділу співучасті на форми: а) просту співучасть (співвинність чи співвиконавство); б) складну співучасть (співучасть у прямому розумінні слова); в) злочинне співтовариство².

На думку П. І. Гришаєва і Г. А. Крігера, метою класифікації співучасті на форми є необхідність з'ясувати ступінь зорганізованості співучасників та встановити небезпеку окремих випадків спільної злочинної діяльності. В основу класифікації форм співучасті вчені також поклали суб'єктивний критерій, але, на відміну від А. Н. Трайніна, виокремлювали ще й види співучасті, які встановлювали на підставі характеру злочинної діяльності співучасників: 1) проста співучасть (співвиконавство); 2) складна співучасть (співучасть із розподілом ролей)³.

М. Д. Шаргородський формами співучасті вважав: а) співвинність, б) просту співучасть, в) злочинну організацію⁴.

Досить детально зупинявся на цьому А. А. Піонтковський, який проводив класифікацію форм співучасті за різними класифікаційними критеріями: 1) за часом домовленості про спільне вчинення злочину: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою; 2) за згуртованістю співучасни-

¹ Уголовное право. Общая часть / под ред. В. Д. Меньшагина. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – С. 414–415; Советское уголовное право: часть общая / под ред. В. М. Чхиквадзе. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 294–295.

² Шнейдер М. А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву / М. А. Шнейдер. – М. : ВЮЗИ, 1958. – С. 33–34.

³ Гришаев П. И. Соучастие по советскому уголовному праву / П. И. Гришаев, Г. А. Кригер. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 48.

⁴ Шаргородский М. Д. Некоторые вопросы общего учения о соучастии / М. Д. Шаргородский // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 97.

ків: а) проста співучасть, б) організована група, в) злочинна організація, г) банда¹.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р. вперше дали законодавче визначення поняття співучасті, проте форми (види) співучасті законодавцем не були виділені². У подальшому Кримінальний кодекс РРФСР 1960 р. передбачав відповідальність за «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою» (ст. 17.1)³. Коментуючи наведене законодавче положення, автори одного з коментарів КК РРФСР 1960 р. виділяли три форми співучасті: а) без попередньої змови, б) організовану групу, в) злочинні організації («преступные сообщества»), під якими розумілися антирадянська організація та банда⁴. При чому в кожній із цих форм можливе як співвиконавство, так і співучасть у вузькому значенні.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. також передбачав відповідальність за «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою»⁵.

У період чинності КК УРСР 1960 р. провести поділ співучасті на форми намагалися фактично всі автори підручників і монографічних досліджень, підкреслюючи тим самим велике практичне значення визначення, встановлення й чіткого розмежування форм спільної злочинної діяльності. Так, автори одного з підручників кримінального права зазначали, що співучасть реалізується в трьох основних формах: а) проста співучасть; б) кваліфікована співучасть (за попередньою змовою); в) співучасть особливого роду, під якою розумілося стійке злочинне об'єднання (антирадянська організація, банда і лжекооперація)⁶.

¹ Пионтковский А. А. Учение о преступлении. Курс советского уголовного права: общая часть / А. А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 549.

² Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.law7.ru/base18/part7/d18ru7898.htm>. – Загл. с экрана.

³ Уголовный кодекс РСФСР 1960 г.: с постатейными материалами. – М. : Юрид. лит., 1983. – 368 с.

⁴ Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. Г. П. Тихоновой, А. А. Большакова. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1962. – С. 50.

⁵ Уголовный кодекс Украинской ССР : офиц. текст с изм. и доп. на 1 авг. 1971 г. и пост. материалами. – Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1972. – 275 с.

⁶ Советское уголовное право. Часть общая / под ред. М. Д. Шаргородского, Н. А. Беляева. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1960. – С. 406–407.

Справедливим є твердження М. І. Ковальова, який указував, що кримінально-правовою наукою не розроблено вчення про види та форми співучасті¹. Автор виділяв види співучасті на основі внутрішнього зв'язку між співучасниками: 1) співучасть без попередньої змови і 2) співучасть за попередньою змовою. У свою чергу, співучасть за попередньою змовою поділяється на два види: а) проста співучасть за попередньою змовою і б) співучасть за попередньою змовою, що носить характер злочинної організації. До форм співучасті М. І. Ковальов відносив: 1) співвинність; 2) співучасть у вузькому значенні слова². Така ж класифікація форм співучасті наводилася і М. Д. Дурмановим³.

Р. Р. Галиакбаров, виділяючи в якості критерію поділу співучасті на форми сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, установив такі її форми: 1) складна співучасть (у тісному значенні слова); 2) груповий злочин (в іншій термінології – співвиконавство, співвинність); 3) співучасть особливого роду – необхідна співучасть, передбачена Особливою частиною КК. У межах кожної конкретної форми співучасті автор виділяв ще й її види, під якими розумів «конкретні склади, в яких той чи інший прояв даної форми слугує обов'язковою конструктивною ознакою»⁴.

Так, І. П. Малахов формами спільної злочинної діяльності вважав підбурювання, пособництво і співвинність⁵. Очевидно, учений види співучасті йменує формами.

Значний вклад у розвиток вчення про співучасть у злочині, у тому числі й її форм (видів), вніс Ф. Г. Бурчак, який пропонував класифікувати форми співучасті на підставі об'єктивного критерію – конструкції складу злочину, який визначає відповідальність

¹ Ковалев М. И. Соучастие в преступлении / М. И. Ковалев. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 1999. – С. 196.

² Ковалев М. И. Соучастие в преступлении. Ч. 2 / М. И. Ковалев // Учен. тр. Свердлов. юрид. ин-та. – 1962. – Вып. 2. – С. 199–200.

³ Советское уголовное право. Часть общая / под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, П. С. Ромашкина. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 204.

⁴ Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. Постоянные и переменные признаки / Р. Р. Галиакбаров. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. – С. 45.

⁵ Малахов И. П. Соучастие в воинских преступлениях в свете общего учения о соучастии по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. П. Малахов ; Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1960. – С. 8.

окремих співучасників: 1) співучасть у вузькому значенні цього слова (складна співучасть), що утворює інститут Загальної частини КК України; 2) співучасть особливого роду, при якій відповідальність співучасників прямо передбачена в статтях Особливої частини Кримінального кодексу; 3) співвиконавство як форма співучасті, при якій кожна зі спільно діючих осіб безпосередньо своїми діями повністю або частково вчиняє злочин, передбачений статтею Особливої частини КК, що не включають ознаки групового злочину. Автор також піддавав критиці позиції вчених, які висловлювалися за суб'єктивний критерій поділу співучасті на форми, вважаючи, що він не може бути покладений в основу кримінально-правової класифікації¹.

Залежно від конструкції складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК, співучасть особливого роду має три різновиди: до першого належить група організована, до другого – група, що склалася за попередньою змовою винних, і до третього – група, для утворення якої попередньої змови не потрібно. До співучасті особливого роду належить також злочинна організація².

Н. О. Гуторова у своїй праці стверджує, що: 1) залежно від ролі співучасників у спільно вчинюваному злочині необхідно виділяти дві форми співучасті: а) співвиконавство і б) співучасть у вузькому значенні слова, тобто з розподілом ролей, а 2) залежно від згуртованості співучасників: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою; в) вчинення злочину організованою групою осіб³.

В одному з досліджень поняття та форм співучасті його автор (М. Г. Іванов) зазначив, що стосовно форм співучасті у кримінальному праві має місце «феномен розбитого корита», стверджуючи, що форм співучасті немає, оскільки аналіз філософсько-

¹ Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Наук. думка, 1969. – С. 124.

² Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. Акад. наук Укр. РСР, 1974. – С. 737.

³ Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины / Н. А. Гуторова. – Харьков : ООО «Рубикон П», 1997. – С. 62–63.

го визначення цього терміна свідчить про те, що останній не є об'єктивним елементом, оскільки здебільшого компонується за суб'єктивними ознаками. Тому розроблені класифікації форм співучасті є не чим іншим, як фікцією, при цьому фікцією, що належить до даремних. Дослідник стверджує, що «будь-яка співучасть це не що інше, як групова діяльність, де група, включаючи в себе поняття співучасті, є родовим поняттям спільної злочинної діяльності й одночасно може бути названа єдиною можливою формою співучасті, указуючи на те, що формою співучасті є група, різновидами якої виступають організація, банда, група, створена за попередньою змовою, та група без попередньої змови»¹.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що:

1. У різні періоди розвитку кримінального законодавства увага питанню щодо форм (видів) співучасті приділялася по-різному і законодавець не завжди дотримувався позиції щодо необхідності регламентації форм співучасті та закріплення їх у кримінальному законодавстві.

2. Наявність низки досліджень та наукових робіт, у яких розглядають питання про форми (види) співучасті, свідчить про те, що вчені-криміналісти, на відміну від законодавця, визнали необхідність вирішення питання щодо форм (видів) спільної злочинної діяльності.

3. Водночас у доктрині кримінального права відсутній єдиний підхід щодо термінології, яка найбільш точно й повно відображала сутність досліджуваного явища – об'єднань співучасників у разі спільної злочинної діяльності. Не містилося й єдності позицій щодо встановлення ознак, які б характеризували кожен форму (вид) співучасті, з'ясування кількості таких форм та окреслення єдиних критеріїв їх розмежування.

Стаття посвячена дослідженню питання розвитку уголовного законодавства України, а іменно форм (видов) соучастия. Автор проводить анализ терминологии, различая данные понятия, обращаясь как к лексическому их значению, так и историческому генезису.

¹ Иванов Н. Г. Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве / Н. Г. Иванов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 121–122.

The article is devoted to research of question of development of Ukraine criminal legislation, namely forms (kinds) of participation. Author conducts the analysis of the used terminology and distinguishes these concepts, calling both to their etymologic value and to historical genesis.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 5 лютого 2014 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
С. В. Гізімчук.*